

4. *Discussies in Nederland*

**HOLLANDSE SAUS VOOR DE BESTUDERING VAN
SOCIALE ONGELIJKHEID EN KLASSENSTRUCTUREN**

Wout Ultee

1. INLEIDING

Sociologie bedrijven is vragen beantwoorden en problemen opwerpen. Van de eerste Nederlandse sociologen bracht Van Heek de langste reeks vragen te berde. Van Doorn en Lammerts' *Moderne sociologie* ontbeerde hoofdvragen, in Kruijts *Verzuiling* bleef het verzuilheidsprobleem een opsomming van beschrijvingsvragen. Van Heek daarentegen maakte twee op elkaar aansluitende rijtjes problemen die beide met verklaringsvragen eindigden. Het eerste rijtje ging over *Sociale stijging en daling in Nederland*. De eerste vraag daarvan luidde hoe hoogteverschillen in de hiërarchie van het toenmalige Nederland dienen te worden vastgesteld, de tweede hoe groot die verschillen waren, de derde hoeveel beweging er was op de maatschappelijke ladder voor en na de Tweede Wereldoorlog, de vierde welke factoren die stijging en daling verklaren. De derde vraag bleef onbeantwoord - alleen de hoeveelheid mobiliteit in Nederland in 1954 kon worden vastgesteld - maar het antwoord op de vierde vraag - voor mensen uit lagere milieus leidt opleiding tot stijging - deed Van Heek een tweede rijtje vragen beginnen. De eerste vraag daarvan luidde hoe sterk in Nederland in de jaren vijftig de samenhang was tussen sociale herkomst en schoolkeuze na het lager onderwijs, de tweede ging niet over veranderingen maar luidde of dit verband zo sterk was dat talenten uit de lagere milieus onbenut bleven. Van Heeks derde vraag in zijn tweede rijtje was welke factoren *Het verborgen talent* deden ontplooiën. Die vraag bleek echter de plank mis te slaan: bij het verlaten van het lager onderwijs gingen nauwelijks talenten uit de lagere sociale milieus verloren. In de jaren zestig kwam Van Heeks vragenreeks op verkeerd spoor terecht. Van Heeks erfenis omvat belangwekkende vragen naar trends in ongelijkheden in Nederland.

In 1980 verscheen *Social Mobility*, een klein maar fijn leerboek van Heath. Enkele toen jonge Nederlandse sociologen trokken zich aan dat het gegevens bevatte over de

vader-zoon mobiliteit tussen sociale klassen in 19 landen waaronder België maar niet Nederland. Het Utrechtse Mobiliteit Seminar kwam ter wereld. Het Steinmetzarchief bevatte een bestand voor Nederland in 1977 waaruit een tabel kon worden gehaald die vergelijkbaar was met Van Heeks tabel voor Nederland in 1954 waarin het beroepsprestige van mannen was afgezet tegen dat van hun vader (Ganzeboom en P. de Graaf 1983). Aldus werd alsnog de derde vraag uit Van Heeks eerste rijtje beantwoord. Door het Steinmetzarchief af te stropen, werd de trend vastgesteld in vader-zoon klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985 (Ganzeboom, Luijkx, Dessens, N.D. de Graaf, P. de Graaf, Jansen en Ultee, 1985). Daarmee werd aangesloten bij ontwikkelingen in het Engelse en Zweedse onderzoek.

Het UMS is lang ter ziele. De deelnemers van destijds onderzoeken evenwel nog altijd sociale ongelijkheid en mobiliteit binnen klassenstructuren, ze verwerven subsidie en begeleiden promovendi en studenten. Ze werken samen en schrijven met derden (Dronkers en Ultee 1995; Ganzeboom en Ultee 1996). Het onderhavige vat deze arbeid samen. Dit gebeurt niet door De Theorie uit te schrijven van wat ik voor de gelegenheid De Nederlandse School noem. Dat geschiedt door te verduidelijken op welke manier de Nederlandse School tot onderzoeksvragen kwam, te onderstrepen dat haar leden nieuwe afleidingen uit bestaande theorieën belangrijk vinden, en te omschrijven op welke wijze ze met gegevens omgaan. We geven het recept van een Hollandse saus.

2. BEGRIPPEN, DEFINITIES EN OPERATIONALISERINGEN VERSUS VRAGEN, PROPOSITIES EN DATAPAKHUIZEN

De leden van de Nederlandse School maken zich niet zo druk over kwesties als hoe het begrip klasse conceptueel moet worden gedefinieerd en exact moet worden geoperationaliseerd. Dat is een uitvloeisel van de methodenstrijd in de Nederlandse sociologie rond 1970. De oudste leden van de Nederlandse School stammen uit een nest waar Poppers kritisch rationalisme de maatgevende wetenschapsleer en methode was.

Volgens het kritisch rationalisme (Ultee, 1977) is een theorie niet, zoals bijvoorbeeld in de *Moderne sociologie*, een begrippenstelsel. Een theorie is een geheel van proposities. Het gaat er dan ook niet om voor het echte onderzoek begint, begrippen te definiëren en operationaliseren. Propositionen behoren zo informatief mogelijk te worden geformuleerd en een onderzoeker dient nieuwe afleidingen uit die proposities te maken en toetsen. Definiëren leidt volgens het kritisch rationalisme telkens weer tot een onontwarbare kluwen van grondvragen, eerste oorzaken en vervluchtigende essenties. Verklaringen behoeven echter niet tot uiteindelijke oorzaken door te stoten, alsmear doorvragen is kinderlijk, en het diepste blijkt telkens weer nog dieper te zijn. Onduidelijkheden over de betekenis van termen zijn volgens het kritisch rationalisme te verminderen door de verklaringsvragen te verwoorden waarop theorieën een antwoord moeten geven. En hoewel theorieën volgens het kritisch rationalisme nooit

kunnen worden bewezen en er evenmin zekerheid vooraf is dat de begrippen uit een propositie betrouwbaar en geldig zijn geoperationaliseerd, kunnen theorieën wel door het maken van afleidingen strenger op de proef worden gesteld. De consequente toepassing van deze wetenschapstheoretische beginselen leidde tot bepaalde opvallende en andere minder vaak opgemerkte kenmerken van de Nederlandse School.

2.1 De kunst kwesties te vermijden en vragen te stellen

Van Heeks eerste vraag luidde hoe hoogteverschillen in de hiërarchie van de het Nederland van zijn tijd dienen te worden vastgesteld. Deze vraag is een meetkwestie of, algemener, een doe-probleem. Van Heeks oplossing bestond uit een beroepsprestigeschaal voor Nederland in 1953. Leden van de Nederlandse School hebben die toegepast op gegevens voor Nederland in 1977 (Ganzeboom en P. de Graaf, 1983). Ze hebben ook een van 13 tot 89 lopende beroepsprestigeschaal voor Nederland in 1982 gemaakt die aansluit bij de eerste twee of drie cijfers van de viercijferige beroepen-classificatie van het Nederlandse Centraal Bureau voor de Statistiek (Sixma en Ultee, 1983). Om tot een fijnere schaal te komen, maakten ze een sociaal-economische index. Dat gebeurde met gegevens over de gemiddelde opleiding en het doorsnee inkomen van driecijferige CBS-beroepstitels (Klaassen en Luijkx, 1987). Voor de beantwoording van vragen waarbij landen worden vergeleken, is een andere sociaal-economische index vervaardigd (Ganzeboom, P. de Graaf en Treiman 1992). Daarnaast bestaat er een sleutel om titels uit de CBS-classificatie te hercoderen naar het elf klassen tellende schema van de Zweed Erikson en de Brit Goldthorpe (Ganzeboom en Luijkx, 1995) en een sleutel om de titels van *International Standard Classification of Occupations* van de *International Labor Office* daarin te plaatsen. Ganzeboom, Luijkx en Treiman (1989) gebruikten de laatste sleutel om 149 tabellen voor de vader-zoon mobiliteit uit 35 landen met elkaar te vergelijken.

Deze meetinstrumenten overziende, lijkt het alsof de Nederlandse School zich erg druk maakt over meetkwesties. Dat is echter grotendeels schijn. Er is namelijk wat mis met de vraag hoe klasse dient te worden geoperationaliseerd, en de vraag hoe beroepen moeten worden geschaald is eveneens verkeerd. Beide vragen zijn niet goed omdat ze het relevante kenmerk niet noemen van de klasse waartoe mensen behoren en de beroepen die ze uitoefenen. Daarmee zijn het doe-kwesties (hoe dient, hoe moeten) die worden gesteld voordat inhoudelijke vragen volgroeid zijn (de inhoudelijke vraag of journalisten meer aanzien hebben dan leraren, is meer toegespitst dan de inhoudelijke vraag hoeveel mobiliteit er is binnen de klassenstructuur van een samenleving, omdat de klassen waaruit deze structuur bestaat niet worden genoemd en de beroepen die in aanzien verschillen wel). Het behoort evenwel tot de vrijheden van een onderzoeker om inhoudelijke vragen te stellen over de hoogte van het loon dat werkgevers aan werknemers uitbetalen, de mate waarin op de beoefenaren van een beroep wordt neergekeken, de sterke of minder sterke positie op de arbeidsmarkt van mensen met een hogere of lagere opleiding, of wat dan ook. Hetzelfde geldt voor de keuze

inhoudelijke vragen te stellen over iemands klasse, beroep of opleiding en niet over iemands levensstandaard of levensstijl of nog iets anders.

Binnen de Nederlandse School wordt veeleer gevaren op de koers dat men verder komt door te doen wat anderen deden. Dit standpunt is buiten de Nederlandse School niet onomstreden. Zo veroordeelde Berting (1977) de herhaling van onderzoek dat eerder en elders was verricht. De vraag of de sociale mobiliteit in Nederland na de Tweede Wereldoorlog is toegenomen, blijft echter onbeantwoord als latere onderzoekers onder geen beding bereid zijn de beroepenindeling toe te passen uit het eerste Nederlandse onderzoek naar dit verschijnsel in de jaren vijftig. En als de vraag luidt of er in het hedendaagse Nederland meer of minder vader-zoon klassenmobiliteit is dan in andere landen, kunnen onderzoekers betere beroepenindelingen gaan verzinnen dan de onderzoekers van die landen hebben gedaan, maar de beschikbare gegevens voor die landen moeten wel erg rijk zijn om die indeling te kunnen toepassen. Zolang systematische meetfouten niet tussen landen verschillen, doen ze er in landenvergelijkend onderzoek weinig toe.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de leden van de Nederlandse School weinig hebben gezegd over de door Amerikaan Wright (1979) aangekaarte kwestie of klassen in termen van gradaties of relaties moeten worden gedefinieerd. Wrights veronderstelling dat prestige gradueel en niet relationeel is en klasse categorisch en relationeel, is onhoudbaar. Mensen kennen immers aanzien toe aan de beoefenaren van een beroep. Dat is een relatie, zij het een andere dan die tussen toezichhoudend en uitvoerend personeel. Bovendien behoeft het aanzien van beroepen geen afgeleide te zijn van hun klasse en inkomen. En zo categorisch zijn klassenschema's tegenwoordig niet. Marx beweerde ruim een eeuw geleden dat de klassenstructuur van de door hem bestudeerde maatschappijen slechts twee klassen zou gaan omvatten, maar hedentendage gebruiken Erikson en Goldthorpe een schema met elf klassen. Zo'n schema deelt mensen bijna net zo fijn in als een beroepsprestigeschaal die van 13 tot 89 loopt en met fouten meet. En alhoewel Goldthorpe aanvankelijk alleen klassen I en II boven de andere klassen in zijn schema plaatste, staan nu klassen VIIa en VIIb onder de overige klassen. Ter rechtvaardiging werden scores berekend voor het prestige van de beroepen in die klassen (Erikson en Goldthorpe, 1992: 45).

Ook vragen van het soort of instrument A het 'beter doet' dan instrument B worden binnen de Nederlandse School niet hoog aangeslagen. Het is nogal wies dat opleiding beroep beter voorspelt wanneer bij het schalen van beroepen gegevens over de gemiddelde opleiding van beroepsbeoefenaren zijn gebruikt. Hier komt bij dat de vraag naar betere instrumenten beschrijvend is. Daarmee is niet gezegd dat vragen over bijvoorbeeld de verhouding tussen prestige en klasse als breuklijnen in samenlevingen oninteressant zijn. Zo is het jammer dat de Nederlandse School in haar trendstudies niet de hypothese toetste dat bij de vervanging van een standenstelsel door de vrije markt en de overgang van akkerbouw naar industrie, de mobiliteit van vader op zoon wat betreft beroepsprestige meer afnam dan de vader-zoon klassenmobiliteit. De vraag of met de overgang van een nachtwaker- naar een verzorgingsstaat en van

industrialisme naar postindustrialisme de dienstenklasse - categorieën I en II uit het schema van Goldthorpe - in twee delen uiteenviel, is echter belangrijker voor de vaststelling van recente trends. Veel mensen in deze klasse werken niet in het bedrijfsleven. Ze vervullen evenmin bij de overheid nachtwakertaken (leger, politie). Ze werken bij de (semi)overheid in beroepen (gezondheidszorg, onderwijs) die met de komst van de verzorgingsstaat snel groeiden. In een tijd dat de overheid terugtreedt, hebben mensen in de 'zachte sector' - hoewel ze vaak tot de diensten- en daarmee de bovenklasse behoren - er belang bij links te stemmen. De vraag in hoeverre ze dat doen, is binnen de Nederlandse School aangevat door N.D. de Graaf en Steijn (1997).

Van Heeks vraag hoe de hiërarchie in het samenleven moet worden gemeten, was geen inhoudelijke vraag maar een doc-kwestie. Rijties vragen dienen echter met inhoudelijke vragen te beginnen, waarbij eerst beschrijvingsvragen aan de orde komen, later trend- en vergelijkingsvragen en tenslotte verklarings- en toetsingsvragen. Elke inhoudelijke vraag leidt tot een meetvraag, en latere inhoudelijke vragen kunnen leiden tot de onderkenning dat oude metingen niet voldoen. Wanneer ter verklaring van de bevinding dat zich in Zweden meer mobiliteit voordoet dan in Nederland wordt geopperd dat Zweden een meer ontwikkelde verzorgingsstaat heeft, leidt de afleiding van nieuwe voorspellingen uit deze verklaring ertoe dat voor toetsing van enkele van deze voorspellingen een klassenschema is vereist waarin de dienstenklasse is opgedeelde in beroepen bij het bedrijfsleven of de oude overheidsdiensten en in beroepen bij de diensten van de verzorgingsstaat.

Binnen de Nederlandse School zijn - in navolging van en voortbouwend op buitenlandse ontwikkelingen - meerdere doe-vragen geherformuleerd tot inhoudelijke vragen. Zo is daar die van de Deen-Amerikaan Sorensen (1977) of men wel tabellen voor inter- en intragenerationele mobiliteit voor de gehele beroepsbevolking van een land op een bepaald tijdstip moet analyseren. Wanneer men zulke tabellen voor verschillende landen met elkaar vergelijkt, gaat het er om een antwoord te vinden op vragen van het soort in hoeverre kenmerken van landen als hun niveau van economische ontwikkeling en hun politiek klimaat de mobiliteit binnen hun klassenstructuur beïnvloeden. De moeilijkheid bij de beantwoording van die vragen met deze tabellen is evenwel dat in die tabellen te veel verschillende zaken worden samengenomen. Een tabel voor intergenerationale mobiliteit bevat mensen die hun opleiding afsloten lang voor bepaalde onderwijshervormingen hun beslag kregen en mensen die het nieuwe stelsel doorliepen. Daarnaast treft economische neergang nieuwkomers op de arbeidsmarkt sterker dan gevestigden. Een tabel voor intragenerationele mobiliteit gooit die mensen echter op dezelfde hoop. Deze analysekwesties verdwijnen ook niet door twee mobiliteitstabellen, die telkens betrekking hebben op de gehele beroepsbevolking van een land in een bepaald jaar, met elkaar te vergelijken. Volgens Sorensen moet voor leden van opeenvolgende geboortecohorten de gehele beroepsloopbaan worden bepaald. Hij zei niet met welke technieken men die gegevens moet analyseren.

De Duitser Blossfeld (1986) maakte duidelijk dat de nieuwe inhoudelijke vragen gaan over de kansen dat bepaalde gebeurtenissen (een hogere baan vinden, een lager beroep gaan uitoefenen) zich voordoen op bepaalde tijdstippen in het leven van in verschillende jaren geboren personen, en de invloed op die kansen van persoonskenmerken als iemands opleiding en van allerlei contextuele kenmerken. Bij het laatste dient men te denken aan de omvang van iemands geboortecohort, de ruimhartigheid van het beuzenstelsel in de tijd dat iemand studeerde, het algehele werkloosheidspeil bij intrede op de arbeidsmarkt en de sterkte van vakbonden in het bestudeerde tijdvak. Blossfelds analysetechniek was gebeurtenissenanalyse. De eerste studie uit Nederlandse School waarin met die techniek vragen zijn beantwoord over gebeurtenissen in iemands beroepsleven, is P. de Graaf (1989).

Verder is er de doe-vraag van de Amerikaanse Acker (1980) hoe vrouwen in onderzoek naar klassenstructuren moeten worden betrokken. In een samenleving waar gehuwde vrouwen buitenshuis werken, voldoet de toekenning van een klassepositie aan een gehuwde vrouw op grond van het beroep van haar echtgenote niet. Dan maar gehuwde vrouwen naar hun eigen, desnoods laatste, beroep indelen? Men behoeft echter niet het ene te doen en het andere te laten. Zo is binnen de Nederlandse School de vraag gesteld of het stemgedrag van gehuwde vrouwen meer afhangt van hun beroep dan van dat van hun echtgenoot. Een aanvullende vraag is of er een trend is naar een grotere afhankelijkheid van het stemgedrag van gehuwde mannen van het beroep van hun echtgenote (N.D. de Graaf en Heath, 1992).

In de antwoorden van de Nederlandse School op bovenstaande inhoudelijke vragen, komt men de neo-weberiaanse uitspraak tegen dat de kansen die mensen in het leven hebben afhangen van hun hulpbronnen. Daarbij wordt onderscheiden tussen politieke, economische, en symbolische hulpbronnen, ofwel dwangmiddelen, produktiemiddelen en middelen van overreding (het zwaard, de ploeg en de pen in agrarische samenlevingen; de uitgebrachte stem, de opleiding en het voorkomen in industrielanden). Aldus worden klassen uiteindelijk omschreven als die leden van een samenleving welke in min of meer gelijke mate over bepaalde economische hulpbronnen beschikken. Naarmate meer leden van een samenleving gedurende hun leven tot maar één klasse behoren, kan men zeggen dat de klassenstructuur van die samenleving meer gesloten (minder open) is. En wanneer de leden van de verschillende klassen van een samenleving vaker bij verkiezingen op uiteenlopende partijen stemmen, worden de tegenstellingen in de samenleving wel sterker genoemd.

Ter verbijzondering van de neo-weberiaanse uitspraak dat de kansen die mensen in het leven hebben van hun hulpbronnen afhangen, worden wel drie 'levenskansen' onderscheiden: levensduur, levensstandaard en levensstijl. Binnen de Nederlandse School is veel onderzoek gedaan naar leefstijlen (Ganzeboom, 1988). Tot nu toe sloten de verrichte metingen echter niet volledig aan op de inhoudelijke vragen. Men onderscheidt tussen een meer of minder materiële leefstijl en een sterker of zwakker culturele leefstijl. Hierbij doen de leden van de Nederlandse School soms alsof materiële en culturele consumptie samenvallen met de beschikking over materiële en

culturele hulpbronnen. Materiële consumptie wordt veelal afgemeten aan het bezitten van duurzame consumptiegoederen, de beschikking over culturele hulpbronnen zou blijken uit het bezoeken van musca en concerten. Overdenking leert echter dat een materiële leefstijl erop neerkomt dat een nieuw goed wordt aangeschaft voor het oude kapot is. Het bezitten van goederen zegt dus niet wat het moet zeggen. Verder wordt binnen de Nederlandse School vergeten dat wanneer mensen voor het aanzien aan cultuur deelnemen, ze niet over de gangbare culturele hulpbronnen beschikken. Tot nu toe zijn door leden van de Nederlandse School voorraad- en stroomgrootheden met elkaar verward.

Webers idee dat convivium en connubium aanwijzingen zijn voor iemands levensstijl en de mate waarin klassen in aanzien van elkaar verschillen, is binnen de Nederlandse School verbreed. Vrienden en verwanten worden tevens als sociale hulpbronnen opgevat (N.D. de Graaf en Flap, 1987). Het beeld van de Brit Parkin (1971) dat beroepsklassen de ruggegraat van de structuur van een samenleving vormen, vindt men misleidend. Als beroep de ruggegraat is, is opleiding het ruggemerg. Daarom wordt de openheid van de structuur van een samenleving ook wel afgelezen aan opleidingsmobiliteit (Ganzeboom en P. de Graaf, 1989) en opleidingsheterogamie (Ultee en Luijckx, 1990). De doe-vraag of men werklozen als een afzonderlijke klasse in een klassenschema moet behandelen, lost zich volgens de Nederlandse School op als ze wordt geherformuleerd als de inhoudelijke vraag of in tijden van hoge werkloosheid de uitwisseling tussen werk en werkloosheid geringer en de samenhang tussen iemands opleiding en iemands werkloosheid sterker is dan in tijden van volledige werkgelegenheid (Batenburg, Smeenk en Ultee, 1995).

2.2 Afleidingen uit theorieën

De leden van de Nederlandse School zijn zelden met echt eigen theorieën voor de dag gekomen. Op de achtergrond staat echter het streven vragen over macro-verschijnselen, die in de sociologie veelal met macrohypothesen zijn beantwoord, van een micro-antwoord te voorzien. Een uit de internationale literatuur bekende macro-uitspraak is de moderniseringstheorie. Ze zegt dat er in een land als Nederland trends naar kleinere ongelijkheden zijn. Ze blijft echter inhoudsarm omdat ze niet de kenmerken van maatschappijen noemt die aanleiding geven tot deze trends. Als zodanig kan men wel de industriële en de democratische revoluties in de Westerse wereld aanmerken (Nisbet 1966).

Deze bestaande theorie is binnen de Nederlandse School - voortbouwend op de Amerikaan Lenski (1966) - door Ultee, Arts en Flap (1992) uitgewerkt tot een deductief geheel. Twee hypothesen van die theorie zijn macrosociologisch. De ene zegt dat wanneer een samenleving zich technologisch ontwikkelt, bij onveranderlijke ideologieën de verschillende vormen van ongelijkheid in die samenleving groter worden. De andere luidt dat als de in een maatschappij opgang makende godsdienstige en politieke ideologieën meer activistisch worden en haar technologie hetzelfde blijft,

de ongelijkheden in die samenleving afnemen. Een derde hypothese doet beroep op de personen die lid zijn van een samenleving. Ze houdt in dat als de machtsverhoudingen tussen de leden van een samenleving onevenwichtiger zijn, de verschillen in leefomstandigheden tussen hen groter zijn en de tegenstellingen tussen hen scherper. Uit deze *machtsmiddelenhypothese* kunnen met passende bijkomende veronderstellingen de *technologie-* en de *ideologiehypothese* worden afgeleid. Dit stelsel wordt wel het technologisch-ideologisch evolutionisme genoemd.

Uit de technologie- en de ideologiehypothese laten zich op hun beurt andere uit de internationale literatuur bekende hypothesen afleiden. Één daarvan luidt dat de sociale mobiliteit in sociaal-democratisch geregeerde industrielanden groter is dan in conservatief geregeerde. Daarbij wordt aangenomen dat meer mobiliteit op termijn gerekend de ongelijkheid in een samenleving vermindert. Een andere zegt dat hedendaags in katholieke landen minder tussen mensen van uiteenlopende opleiding wordt getrouwd dan in protestantse. Hierbij wordt uitgegaan van de weberiaanse veronderstelling dat protestantisme een meer activistische godsdienst is dan katholicisme. Tevens worden naar opleiding gemengde huwelijken, net als mobiliteit, opgevat als een aspect van de openheid van de structuur van een samenleving. Een derde afleiding beweert dat in industrielanden met meer economische groei de samenhang tussen de klasse en het stemgedrag van hun leden kleiner is. De Nederlandse School maakte en toetste deze afleidingen (Ultee, Arts en Flap, 1992; Ultee, Smits en Lammers, 1996; Nieuwbeerta, 1995) en haar technologisch-ideologisch evolutionisme bracht daarmee hypothesen over mobiliteit, trouwpatronen en maatschappelijke tegenstellingen onder in één meeromvattende theorie.

Met het technologisch-ideologisch evolutionisme zijn door Ultee, Arts en Flap (1992) ook nieuwe voorspellingen gemaakt. Zo is afgeleid dat met de overgang van census naar algemeen kiesrecht de politieke verhoudingen niet van rechts naar links verschuiven maar naar het midden en dat zelfs in een samenleving waar een regering met een activistisch staatsbeeld het bewind voert, de leefomstandigheden in de onderklassen maar weinig verbeteren. Verder zullen de gevolgen van nivelleringsbeleid kleiner zijn in landen die meer in- en uitvoeren. Daarnaast is afgeleid dat ongelijkheden niet eenvoudig verminderen omdat meer leden van de onderklassen van een samenleving een beter leven wensen. Dat willen alle mensen altijd. Ongelijkheden nemen ook af omdat de leden van de onderklassen in een samenleving meer gelegenheid krijgen om hun wensen kracht bij te zetten. Dat gebeurt bij de invoering van het recht op vereniging en vergadering, dus voor de invoering van algemeen kiesrecht. De meest algemene microhypothese van het technologisch-ideologisch evolutionisme zegt dat het handelen van individuen en de uitkomst daarvan afhangt van de mogelijkheden en wensen die mensen hebben. Daarbij wordt verondersteld dat de behoeften van mensen min of meer hetzelfde zijn. Hun mogelijkheden verschillen en die worden beïnvloed door sociale factoren.

Binnen de Nederlandse School maken daarnaast hypothesen opgang volgens welke de leden van de bovenklassen in een samenleving zich niet neerleggen bij de maatregelen

van regeringen met activistische ideologieën. Hierbij is teruggegrepen op ideeën van de Fransman Bourdieu over compenserende strategieën. Volgens de meestbekende maar minstzeggende lezing van Bourdieu bestaat in een samenleving als het tegenwoordige Nederland niet alleen financieel, maar ook cultureel kapitaal (Ganzeboom, 1983) en zijn beide hulpbronnen ongelijk verdeeld. Een meer informatieve uitleg zegt tevens dat het belang van financieel kapitaal voor het bereiken van hogere posities is af- en dat van cultureel kapitaal is toegenomen (P. de Graaf 1986, Janssen en Ultee, 1995). In een nog inhoudsrijker versie proberen personen met veel financieel kapitaal de gevolgen van een nivellerend overheidsbeleid teniet te doen door hun reserves aan culturele hulpbronnen aan te spreken. Uunk en Ultee (1996) toetsten de hypothese dat bepaalde vormen van homogamie een compenserende strategie vormen. Bij de overgang van akkerbouw naar industrie zou de homogamie wat betreft sociale herkomst afnemen om plaats te maken voor homogamie naar eigen opleiding, terwijl bij de toename van vrije tijd en de komst van het postindustrialisme homogamie gezien deelname aan Cultuur zou toenemen. Bourdieu zelf maakte alleen afleidingen voor de overgang van akkerbouw naar industrie. Zijn theorie heeft echter implicaties over de overgang naar een nog hoger technologisch peil.

Verder heeft de Nederlandse School hypothesen over onbedoelde gevolgen en bijverschijnselen. In navolging van de Amerikaan Mare (1980) wordt de in Nederland alsmaar geringere samenhang tussen iemands herkomst en iemands opleiding niet verklaard als het gevolg van een met dit doel gevoerd beleid van de Nederlandse overheid, maar als een onbedoeld gevolg van toenemende deelname aan het onderwijs en de verlenging van schoolloopbanen. Mensen kiezen niet eenmalig om een opleiding van een bepaald niveau te behalen, ze beslissen van jaar tot jaar opnieuw. Neem nu aan dat de verhouding tussen de kansen om wel of niet door te studeren voor kinderen uit lagere milieus en deze kansen voor kinderen uit hogere, in de loop van de tijd hetzelfde blijven. Veronderstel verder dat die kansen bij beslissingen vroeg in de onderwijsloopbaan meer van iemands herkomst afhangen dan bij beslissingen aan het eind ervan. Mare toonde wiskundig aan dat als dit het geval is en het algehele opleidingspeil in een samenleving stijgt, de samenhang tussen sociale herkomst en uiteindelijk opleidingspeil toeneemt. P. de Graaf en Wolbers (1996) toetsten deze verklaring voor Nederland. Overigens lukte het Ultee, Dessens en Jansen (1988) niet het verband tussen de positie op de arbeidsmarkt van huwelijkspartners in Nederland in de jaren tachtig te verklaren als een bijverschijnsel van de samenhang tussen onderwijs en arbeidsmarktpositie en opleidingshomogamie. Er werd toen geopperd dat de opleiding van iemands partner voor die persoon een sociale hulpbron is (Bernasco, 1994). Hypothesen over bereikt beroepsniveau en andere sociale hulpbronnen - in dat geval het beroep van vrienden - waren al getoetst door N.D. de Graaf en Flap (1987).

2.3 *Gestapelde bestanden, verwisselbare en combineerbare indicatoren, analysetechnieken*

Theorieën worden strenger getoetst door hertoetsing op andere bestanden. Dat gebeurt tevens door afleidingen te beproeven voor verschijnselen die ook onder een theorie vallen maar minder aandacht krijgen. Analysetechnieken die beter aansluiten bij de te toetsen hypothesen leiden ook tot strengere toetsing. Aldus de kritisch-rationalistische wetenschapsléer van de Nederlandse School.

Het gebruik van meerdere databestanden tegelijk is van bijzonder belang voor de bestudering van sociale ongelijkheid en klassenstructuren. De door Van Heek nagelaten vragen betroffen trends in de tijd, het ontbreken van Nederland in Heath's vergelijkende studie nodigt uit een Nederlands bestand toe te voegen aan bestanden voor andere landen. In publikaties van de Nederlandse School wordt dan ook zelden één enkel bestand geanalyseerd. En alhoewel haar leden vaker betrokken zijn geweest bij de verzameling van nieuwe gegevens, wordt het bestand met die gegevens veelal beschouwd als een toevoeging aan bestaande bestanden en een vergroting van de voorraad in het datapakhuis van de sociologie. Dit werken met gestapelde bestanden is ingegeven door de te beantwoorden vragen. Een promovendus die de trend sinds de Tweede Wereldoorlog in de samenhang tussen klasse en stemgedrag in industrielanden onderzoekt (Nieuwbeerta, 1995), kan nooit zelf alle gegevens verzamelen. Zo als een historicus werkt in een archief met papieren vol woorden, zo werkt een lid van de Nederlandse School met banden van het Steinmetzarchief die cijfercodes bevatten. Een bestand met gegevens over ondermeer iemands stemgedrag, beroep en het beroep van iemands vader dat is ontstaan door enquêtes te stapelen die de afgelopen decennia zijn gehouden in een twintig industrielanden is de *International stratification, mobility and politics file* van Nieuwbeerta en Ganzeboom (1995).

Over de vergelijkbaarheid van de in het Steinmetzarchief aangetroffen bestanden heeft de Nederlandse School zich tot nu toe niet erg druk gemaakt. Wanneer de reeks Nederlandse kiezersonderzoeken laat begint, put men uit andere enquêtes tabellen voor het verband klasse en stemgedrag. Dat gebeurt ook als deze niet de bij echte verkiezingen uitgesproken voorkeur betreffen, maar de intentie indien verkiezingen zouden worden gehouden. Amerikaanse methodologen (Lazarsfeld, Passanella en Rosenberg, 1972) leren dat de kwestie niet is in hoeverre stemgedrag en -intentie met elkaar samenhangen, maar of deze verschijnselen op dezelfde wijze samenhangen met bijvoorbeeld sociale klasse. En dan blijkt dat indicatoren veelal verwisselbaar zijn. Toevallige meetfouten zijn niet zo erg, systematische fouten zijn pas van belang wanneer ze samenhangen met de criteriumvariabelen. Een toets daarop is mogelijk door in analyses van gestapelde bestanden een dummy voor de aard van de data (gedrag dan wel intentie, desnoods de aard van het bestand) op te nemen.

Overigens meent men binnen de Nederlandse school dat voor het toetsen van hypothesen meer nodig is dan de beschikking over gestapelde bestanden voor één aspect van de klassenstructuur van een land. Omdat het aantal tijdstippen in gestapelde

bestanden beperkt blijft, kunnen wellicht trendvragen worden beantwoord, maar een toetsing van antwoorden op verklaringsvragen blijft moeilijk. Om toch strenger te toetsen, wordt wel verwezen naar de Amerikaanse methodoloog Campbell (1975). Hij betoogt dat met een klein aantal onderzoekseenheden gemakkelijker hypothesen kunnen worden getoetst indien de hypothesen niet één enkel verschijnsel verklaren maar meerdere tegelijk. Als men beschikt over tabellen voor klassenmobiliteit in Engeland, Frankrijk, Nederland en Zweden in de jaren zeventig en men elke tabel in één maat samenvat, staat een hypothese over verschillen tussen landen niet zo sterk. Wanneer men echter odds ratio's uitrekent voor de uitwisseling van personen tussen alle mogelijke combinaties van sociale klassen (Ultee, Arts en Flap, 1992: 538-539), dan toetst men de hypothese over landenverschillen strenger. En als men de hypothese hanteert dat behalve beroepsmobiliteit ook opleidingsmobiliteit (Ganzeboom en P. de Graaf, 1989) en sociaal gemengd huwen (Smits, Ultee en Lammers 1996) neerkomen op de doordringing van sociale scheidslijnen, kan bij kleine aantallen de hypothese van een trend naar meer open structuren toch strenger worden getoetst. Nog een keer: als ouders hun sociale positie op hun kinderen overdragen, blijkt dat niet alleen uit beperkte intergenerationele mobiliteit, maar ook uit een sterke gelijkheid tussen kinderen uit hetzelfde nest ofwel 'siblings' (Van Eijck en P. de Graaf, 1995). Het gaat er dus volgens de Nederlandse School niet alleen om bestanden te stapelen van onderzoeken op verschillende tijdstippen en in verschillende landen. Het gaat er tevens om bestanden aan te leggen die meerdere aanwijzingen voor overeenkomstige verschijnselen bevatten. Scherp gezegd: als *houdingen* van *individuen* worden gemeten, voegen onderzoekers vaak items samen tot een schaal. Als het erom gaat ontwikkelingen in de *structuur* van *samenlevingen* te verklaren, wordt het idee van verwisselbare en combineerbare indicatoren merkwaardig genoeg zelden toegepast.

De Nederlandse School meent ook dat zelfs indien men zou beschikken over operationalisering van waarvan men vooraf weet dat ze betrouwbaar en valide zijn, men de gegevens nog met verkeerde technieken kan analyseren. Zo doet zich bij tabellen voor klassenmobiliteit de kwestie voor hoe de gevolgen zijn uit te schakelen van de aantallen in de marginale verdelingen voor frequenties in de binnencellen. Dit doe-probleem speelt bij de analyse van welke vierkante tabel dan ook. Zo wees Kruijt crop dat het percentage Gereformeerden dat huwt met iemand die niet Gereformeerd is - een maat voor ontzuiling - moet worden beoordeeld tegen de achtergrond van het percentage Gereformeerden in de bevolking. Hij zei er niet bij hoe men dat moet doen. In zijn tijd wist men dat ook niet goed. Om uit deze doe-kwestie te komen gebruikt de Nederlandse School loglineaire modellen (Hendrickx, 1994; Luijckx, 1994).

Volgens een gangbare hypothese hangt iemands stemgedrag niet alleen af van iemands eigen sociale klasse maar ook van die van iemands vader. In het methodologisch-onderwijs wordt mensen meestal bijgebracht zo'n hypothese te toetsen met multi-pele lineaire regressie. Dat is volgen de Amerikaanse methodoloog Sobel (1981) geen bevredigende oplossing van een doe-kwestie. Multi-pele lineaire regressie modellen stroken volgens Sobel niet met de hypothese dat mensen die zich van de ene naar de andere klasse bewegen, in bepaalde mate vasthouden aan het stemgedrag in hun klasse

van herkomst en tot op zekere hoogte het stemgedrag in hun klasse van bestemming overnemen. Deze hypothese veronderstelt dat het stemgedrag van een mobiel persoon twee referentiepunten kent: het stemgedrag van mensen die stabiel zijn in de klasse van herkomst van deze persoon en het stemgedrag van de mensen die stabiel zijn in de bestemmingsklasse van deze persoon. Het gedrag van een mobiel persoon zoekt een midden tussen deze twee punten. Bij multiële lineaire regressie worden evenwel andere referentiepunten aangenomen. Het ene punt is het stemgedrag van alle mensen met een bepaalde herkomst (niet alleen de mensen die stabiel zijn in deze klasse), het andere punt het gedrag van alle mensen met een bepaalde bestemming (niet alleen de mensen die zich blijvend op dat niveau bevinden). De juiste referentiepunten worden volgens Sobel gekozen in diagonale referentiemodellen, een vorm van niet-lineaire regressie. Deze modellen zijn binnen de Nederlandse School eerst toegepast bij vragen over mobiliteit en stemgedrag en daarmee over de mate waarin open klassenstructuren minder grote tegenstellingen kennen (N.D. de Graaf en Ultee 1987; zie ook N.D. de Graaf, Nieuwbeerta en Heath, 1995). Later werden ze gebruikt om vragen te beantwoorden over de gevolgen van de opleiding van een persoon, die van diens ouders en die van diens partner voor de deelname aan Cultuur door deze persoon (Ultee en N.D. de Graaf, 1991). Naar aanleiding van de bevindingen in de laatste studie werd de 3-2-1 regel geformuleerd: als de invloed van een kenmerk van iemands ouders op 1 wordt gesteld, is die van dit kenmerk van iemands partner 2 en die van dit kenmerk van de persoon zelf 3.

Een andere techniek die men tegenkomt in werk van de Nederlandse School is ingegeven door de beantwoording van vragen waarin landen met elkaar worden vergeleken. Als de vraag luidt in hoeverre voor de bewoners van een aantal landen iemands klasse samenhangt met iemands stemgedrag en in hoeverre dit verband zwakker is wanneer de economische groei in deze landen sterker is, verklaart men het stemgedrag van een persoon niet alleen uit een kenmerk van deze persoon zelf, maar ook uit een kenmerk van het land waar deze persoon woont. Dan is multiniveau-analyse gepast (Nieuwbeerta 1995).

De laatste jaren bestuderen de leden van de Nederlandse School niet alleen toestanden waarin personen zich bevinden maar ook veranderingen in hun situatie. Causale hypothesen kunnen immers niet zo streng op de proef worden gesteld met dwarsdoorsneegegevens. Uit dwarsdoorsnede-onderzoek (Ultee, Dessens en Jansen, 1988) bleek dat de arbeidsmarktpositie (werkend, werkloos) van gehuwde vrouwen positief samenhangt met die van hun echtgenoot. Is dit verband causaal of een bijproduct van het bekende verband tussen opleiding en werkloosheid en de al vaker vastgestelde opleidingshomogamie? Een proef op de som verschaft een toetsing van de hypothese dat de kans van werkloze vrouwen om werk te vinden, afhangt van hun eigen opleiding, die van hun man en diens arbeidsmarktpositie. Hiertoe moet het arbeidsmarktverleden van personen bekend zijn, wat dient te worden ontrafeld met gebeurtenissenanalyse (P. de Graaf, 1989; P. de Graaf en Ultee; 1991; Bernasco, 1994).

In gebeurtenissenanalyses en multiniveaustudies wil men vaak effecten van leeftijd, cohort en periode van elkaar onderscheiden. Deze doe-kwestie is volgens de Nederlandse School onoplosbaar zo niet een fopvraag zolang geen informatieve hypothesen over die effecten worden geformuleerd. Iemand die zegt dat zich *een* cohorteffect voordoet, *een* periode- en *een* leeftijdseffect, zonder hun richting aan te geven, vergeet dat het er in een wetenschap om gaat falsifieerbare en daarmee inhoudsrijke uitspraken te doen. Daarom hercoderen leden van de Nederlandse School vaak op grond van inhoudelijke hypothesen variabelen. Zo wordt de variabele leeftijd wel vervangen door de variabele al dan niet hebben van partner en kinderen (met het ouder worden krijgt men meer verantwoordelijkheden). De factor geboortjaar kan worden omgezet naar het aantal mensen dat tot een geboortecohort behoort (iemand's levensloop hangt mede af van de aantallenverhoudingen tussen opeenvolgende cohorten). Het jaar waarin een gebeurtenis plaats vindt is soms omgecodeerd naar het werkloosheidscijfer in dat jaar (het algehele werkloosheidspercentage in een jaar zou van invloed zijn op iedereen die zich in dat jaar op de arbeidsmarkt bevindt). Het is duidelijk dat voor dergelijke hercoderingen gegevens moeten worden gebruikt uit CBS-publikaties als 1899-1994.

De leden van de Nederlandse School hebben mede als gevolg van hun vragen over gebeurtenissen in iemand's beroepsloopbaan en van hun vragen over intergenerationele mobiliteit, trouwpatronen en siblings bijgedragen aan de verzameling van voor Nederland nieuwe soorten gegevens. Veel bestaande bestanden bevatten alleen gegevens die betrekking hebben op kenmerken van personen op het tijdstip van ondervraging. Voor de beantwoording van vragen over intergenerationele mobiliteit zijn gegevens nodig over de ouders van deze respondenten. Ter beantwoording van andere vragen over sociale ongelijkheid zijn gegevens vereist over iemand's partner en iemand's broer of zus.

Beroepsloopbanen voor mannen waren al door Ultee en Sixma (1982) vergaard. In hun enquête werd mannen en vrouwen bovendien gevraagd naar hun beroep toen ze trouwden. Verder werd de huwelijksdatum vastgesteld en de naam van de gemeente waar het huwelijk werd voltrokken. De kwaliteit van het retrospectieve antwoord op de vraag naar het beroep ten tijde van huwelijkssluiting is door P. de Graaf, Poortman en Ultee (1996) onderzocht door bij de burgerlijke stand van gemeentes huwelijksaktes op te vragen. Daarop staat namelijk ook het beroep van de huwendes.

De Familie-enquête Nederlandse Bevolking 1992-1993 (Ultee en Ganzeboom, 1995) bevat naast gegevens voor kenmerken van iemand's ouders, partner en broers en zusters die bij een primaire respondent zijn vergaard (proxy-metingen), ook data die bij diens ouder, partner, en broer of zus zelf - als secundaire respondenten - zijn verzameld. Bij het bedrijf waar een primaire respondent werkt, zijn aanvullende gegevens over de aard van dit bedrijf en het gevoerde personeelsbeleid verkregen. Dergelijke gegevens moeten de beantwoording vergemakkelijken van vragen die niet op individuen maar dyaden betrekking hebben. Het bestand van de Familie-enquête Nederlandse Bevolking bevat ook retrospectieve gegevens over de levensloop van primaire respondenten, niet

alleen iemands beroepsloopbaan en partnersgeschiedenis, maar ook iemands declinatie aan Cultuur op jeugdige leeftijd en het jaar sinds wanneer iemand zich niet meer tot een kerkgenootschap rekent.

Door gegevens van primaire en secundaire respondenten te combineren, kunnen met de *Familie-enquête Nederlandse Bevolking* bovendien meetvragen worden beantwoord die belangrijker zijn dan die over de meting van iemands huidige klasse. Van Eijck (1996: 126) bevat een lisrelmodel voor siblings waarin de opleiding van beide siblings wordt gemeten volgens de opgave van alle twee de siblings. Ook de opleiding en het beroep van de vader en de opleiding van de moeder, evenals de culturele en materiële hulpbronnen in het ouderlijk gezin, zijn gemeten volgens de opgave van de primaire respondent en die van diens broer of zus.

3. SLOT

Dit is niet de plaats om in te gaan toekomstige ontwikkelingen binnen de Nederlandse School. Voor de onderzoeksprogramma's waaraan de betrokkenen deelnemen, kan men terecht in de talrijke ambtelijke stukken die in Nederland in laden liggen. Hopelijk is gebleken dat de knelpunten op het terrein van sociale ongelijkheid en klassenstructuren niet alleen daar liggen waar ze gewoonlijk worden verondersteld zich voor te doen. Een onderzoek als de *Familie-enquête Nederlandse Bevolking* zou doorlopend plaats moeten vinden. Ondanks de sturing van bovenaf van het Nederlandse sociologiebedrijf ontbreekt zo'n retrospectieve dyaden-enquête echter.

Het moge duidelijk zijn dat binnen de Nederlandse School nieuwe analysetechnieken niet worden toegepaste omwille van de techniek, maar om inhoudelijke vragen beter te beantwoorden. De Nederlandse school levert door met gestapelde bestanden te werken, een bijdrage aan de kwantitatieve toetsing van macrosociologische hypothesen. In hoeverre uit dit werk een theorie zal oprijzen die teruggaat tot het niveau van individuen en die met passende bijkomende veronderstellingen antwoord geeft op de talrijke vragen over sociale ongelijkheid en klassenstructuren, moet de toekomst leren.

BIBLIOGRAFIE

- ACKER, J. (1980), 'Women and social stratification', *Contemporary Sociology*, 9: 25-39.
- BATENBURG, R., W. SMEENK en W. ULTEE (1995), 'De sociale verdeling van werkloosheid: een werkloze onderklasse?', pp. 266-283, in: DRONKERS, J. en W. ULTEE (eds.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- BERNACSO, W. (1994), *Coupled careers. The effects of spouse's resources on success at work*. Amsterdam: Thesis Publishers.

- BERTING, J. (1977), 'Sociale stratificatie en sociale mobiliteit', *Sociologische Gids*, 24: 407-417.
- BLOSSFELD, H.P. (1986), 'Career opportunities in the Federal Republic of Germany', *European Sociological Review*, 2: 208-225.
- CAMPBELL, D. (1975), 'Degrees of freedom and the case study', *Comparative Political Studies*, 8: 178-192.
- DE GRAAF, P. (1986), 'The impact of financial and cultural resources on educational attainment in the Netherlands', *Sociology of Education*, 59: 237-246.
- DE GRAAF, P. (1989), 'Inter- en intragenerationele beroepsmobiliteit', *Mens en Maatschappij*, 64: 384-404.
- DE GRAAF, N.D. en H. FLAP (1988), 'With a little help from my friends', *Social Forces*, 67: 41-59.
- DE GRAAF, N.D. en A. HEATH (1992), 'Husbands' and Wives' voting behaviour in Britain', *Acta Sociologica*, 35: 311-322.
- DE GRAAF, N.D., P. NIEUWBEERTA en A. HEATH (1995), 'Class mobility and political preferences: individual and contextual effects', *American Journal of Sociology*, 100: 997-1027.
- DE GRAAF, P., A.R. POORTMAN en W. ULTEE (1996), 'De kwaliteit van retrospectieve beroepsgegevens; een onderzoek op basis van huwelijksaktes', *Sociale Wetenschappen*, 39: 1-25.
- DE GRAAF, N.D. en W. ULTEE (1987), 'Intergenerationele mobiliteit en politieke verhoudingen', *Acta Politica*, 22: 3-37.
- DE GRAAF, P. en W. ULTEE (1991), 'Labour market transitions of husbands and wives in the Netherlands between 1980 and 1986', *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 27: 43-59.
- DRONKERS, J. en W. ULTEE (1995), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- ERIKSON, R. en J.H. GOLDTHORPE (1992), *The constant flux*. Oxford: Clarendon Press.
- GANZEBOOM, H. (1983), *Cultuur en informatieverwerking*. Utrecht: Dissertatie.
- GANZEBOOM, H. (1988), *Leefstijlen in Nederland*, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- GANZEBOOM, H., P. DE GRAAF (1983), 'Beroepsmobiliteit tussen generaties in Nederland tussen 1954 en 1977', *Mens en Maatschappij*, 58: 28-52.
- GANZEBOOM, H. en P. DE GRAAF (1989), 'Intergenerationele opleidingsmobiliteit in Nederland van geboortecohorten 1891-1960', *Sociale Wetenschappen*, 32: 262-278.
- GANZEBOOM, H., P. DE GRAAF en D. TREIMAN (1992), 'A standard international socio-economic index of occupational status', *Social Science Research*, 21: 1-56.
- GANZEBOOM, H. en R. LUIJKX (1995), 'Intergenerationele beroepsmobiliteit in Nederland: patronen en historische veranderingen', pp. 14-20, in: DRONKERS, J. en W. ULTEE (eds.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

- GANZEBOOM, H., R. LUIJKX, J. DESSENS, P. DE GRAAF, N. DE GRAAF, W. JANSEN en W. ULTEE (1987), 'Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985', *Mens en Maatschappij*, 62: 17-43.
- GANZEBOOM, H., R. LUIJKX en D. TREIMAN (1989), 'Intergenerational class mobility in comparative perspective', *Research in Social Stratification and Mobility*, 8: 3-84.
- GANZEBOOM, H. en P. NIEUWBEERTA (1995), *International stratification, mobility and politics file*. Nijmegen: Vakgroep Sociologie (Databestand, Steinmetzarchief nummer P1145).
- GANZEBOOM, H.B.G. en W.C. ULTEE (1996), *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: Sdu.
- HEATH, A. (1980), *Social Mobility*. Glasgow: Fontana.
- HENDRICKX, J. (1994), *The analysis of religious assortative marriage. An application of design techniques for categorical models*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- JANSSEN, J. en W. ULTEE (z.d.), 'De cultuur of de centen ... Een nieuwe toetsing van hypothesen over culturele en materiële hulpbronnen in de intergenerationele overdracht van onderwijs', *Mens en Maatschappij*, 69: 400-419.
- KLAASSEN, I. en R. LUIJKX (1987), 'Ontwikkeling van sociaal-economische indices voor Nederland in de jaren '60 en '80', *Sociale Wetenschappen*, 30: 207-221.
- KRUIJT, J.P. (1959), *Verzuiling*. Zaandijk: Heijnis.
- LAŽARSELD, P., A. PASANELLA en M. ROSENBERG (1972), *Continuities in the language of social research*. New York: Free Press.
- LENSKI, G. (1966), *Power and privilege*. New York: McGraw-Hill.
- LUIJKX, R. (1994), *Comparative loglinear analyses of social mobility and heterogamy*. Tilburg: Tilburg University Press.
- MARE, R. (1980), 'Social background and school continuation decisions', *Journal of the American Statistical Association*, 75: 295-305.
- NIEUWBEERTA, P. (1995), *The democratic class struggle in twenty countries 1945/1990*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- NISBET, R. (1966), *The sociological tradition*. London: Heinemann.
- PARKIN, F. (1971), *Class inequality and political order*. London: Paladin.
- SIXMA, H. en W. ULTEE (1983), 'Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig', *Mens en Maatschappij*, 58: 360-382.
- SMITS, J. W. ULTEE en J. LAMMERS (1996), 'De verklaring van verschillen in opleidingshomogamie tussen 65 landen', *Mens en Maatschappij* 71: 41-57.
- SOBEL, M. (1981), 'Diagonal mobility models', *American Sociological Review*, 46: 893-906.
- SORENSEN, A. (1975) 'The structure of intragenerational mobility', *American Sociological Review*, 82: 393-408.
- ULTEE, W. (1977), 'Kritisch rationalisme', pp. 272-286, in: RADEMAKER, L. en H. BERGMAN (eds.), *Sociologische stromingen*. Utrecht: Het Spectrum.
- ULTEE, W., W. ARTS en H. FLAP (1992), *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- ULTEE, W., J. DESSENS en W. JANSEN (1988), 'Why does unemployment come in couples?', *European Sociological Review*, 4: 111-122.

- ULTEE, W. en H. GANZEBOOM (1995), *Familie-enquête Nederlandse bevolking 1992-1993* (databestand). Nijmegen: Vakgroep Sociologie (Steinmetz-Archief nummer P 1245).
- ULTEE, W. en N.D. DE GRAAF (1991), 'Cultuurdeelname en opleidingsverschillen in primaire relaties. De invloed van intergenerationale mobiliteit en gemengde huwelijken', *Gezin*, 3: 244-258.
- ULTEE, W. en R. LUIJKX (1990), 'Educational heterogamy and father-to-son occupational mobility in 23 industrial nations', *European Sociological Review*, 6: 125-149.
- ULTEE, W. en H. SIXMA (1982), *Beroepsprestige en mobiliteitsmeting*. Utrecht: Vakgroep theoretische sociologie en methodenleer (Databestand, Steinmetzarchief nummer P0839).
- UUNK, W. en W. ULTEE (1996), 'Kennis of cultuur? Het belang van opleiding en deelname bij partnerkeuze in Nederland tussen 1948 en 1992', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 23: 331-365.
- VAN DOORN, J.A.A en C.J. LAMMERS (1976), *Moderne sociologie*. Utrecht: Spectrum.
- VAN EIJCK, K. (1996), *Family and opportunity. A sibling analysis of the impact of family background on education, occupation and consumption*. Tilburg: Tilburg University Press.
- VAN EIJCK, K. en P. DE GRAAF (1995), 'The effects of family structure on the educational attainment of siblings in Hungary', *European Sociological Review*, 11: 273-292.
- VAN HEEK, F., e.a. (1958), *Sociale stijging en daling in Nederland*. Leiden: Stenfert Kroese.
- VAN HEEK, F., e.a. (1968), *Het verborgen talent*. Meppel: Boom.
- WOLBERS, M. en P. DE GRAAF (1996), 'Onderwijsexpansie of meritocratisering? Een verklaring van de afgenomen samenhang tussen het ouderlijk sociaal milieu en het hoogst bereikte opleidingsniveau van kinderen', *Tijdschrift voor Onderwijsresearch*, 21: 117-132.
- WRIGHT, E. (1979), *Class structure and income determination*. New York: Academic Press.